Тема 6. Темперамент, характер і акцентуації

План лекції

6.1. Природні основи темпераменту та його сучасні моделі

6.2. Характер, його структура й формування та співвідношення з темпераментом

6.3. Акцентуації характеру та межа норми

Література: [3, 6, 7, 11, 13, 17]

6.1. Природні основи темпераменту та його сучасні моделі

Поняття темпераменту. Темперамент – біологічно зумовлені індивідуальні відмінності в реактивності (швидкості, силі та тривалості емоційних і поведінкових реакцій) та саморегуляції (здатності керувати цими реакціями), які проявляються вже в ранньому дитинстві, відносно стійкі та формуються під впливом спадковості, дозрівання й досвіду. На відміну від характеру, темперамент не залежить від змісту переконань та моральних цінностей: він описує динаміку («як?»), а не спрямованість («що і навіщо?»). Темперамент розглядають як основу, на якій під впливом навчання й виховання формується особистість; дослідження спадковості свідчать про значний генетичний внесок у індивідуальні відмінності в рисах, пов’язаних з темпераментом.

Природні передумови. До біологічних основ темпераменту належать особливості нервової системи (сила й динамічність нервових процесів), гормональної регуляції, нейромедіаторних систем (дофамінергічної, серотонінергічної, норадренергічної) та функціональної організації мозку – зокрема мереж уваги та лімбічної реактивності. Дослідження М. Ротбарт показують, що ранні відмінності в реактивності та довільному контролі (зокрема, у мережах орієнтування й виконавчої уваги) лежать в основі

індивідуальних відмінностей у темпераменті й подальшому розвитку саморегуляції [13].

Історія вчення про типи темпераменту. Античне вчення Гіппократа й Галена пов'язувало темперамент із переважанням одного з чотирьох «соків» організму: крові (сангвінік), слизу (флегматик), жовчі (холерик) та чорної жовчі (меланхолік). Хоча гуморальна теорія спростована, чотиричленна типологія виявилася життєздатною як мовна категорія для опису відмінностей у енергійності й емоційності. В. Вундт зводив її до двох вимірів – сили емоцій і їх мінливості, а Г. Айзенк показав, що чотири класичні типи наближено відповідають комбінаціям екстраверсії й нейротизму: сангвінік – стабільний екстраверт, холерик – нестабільний екстраверт, флегматик – стабільний інтроверт, меланхолік – нестабільний інтроверт. Вчення І. Павлова про вищу нервову діяльність пов'язало типи темпераменту з властивостями нервових процесів – силою, врівноваженістю та рухливістю; виокремлювали «сильний врівноважений рухливий» (сангвінік), «сильний врівноважений інертний» (флегматик), «сильний неврівноважений» (холерик) і «слабкий» (меланхолік) типи. Останні дані не підтверджують жорсткої відповідності між типами темпераменту й властивостями нервових процесів, але саме ця ідея спонукала шукати психофізіологічні основи індивідуальних відмінностей [6; 7].

Конституційні типології. Е. Кречмер (1921) пов'язував тілобудову із схильністю до певних психічних станів: пікнічний тип – з циклотимією (коливання настрою), астенічний (лептосомний) – з шизотимією (замкненість, чутливість), атлетичний – з в'язкістю (ригідність, повільність). У. Шелдон пропонував три компоненти тілобудови (ендоморфія, мезоморфія, ектоморфія), які він співвідносив з відповідними типами темпераменту (вісцеротонія, соматотонія, церебротонія). Емпіричні перевірки показали слабкі й методологічно неоднозначні зв'язки, тому такі типології мають переважно історичне значення, хоча ідея взаємозв'язку тілесних і психічних особливостей зберігається в сучасних дослідженнях біологічних основ особистості [7; 13].

Сучасні моделі. Модель Г. Айзенка пояснює екстраверсію рівнем кортикального збудження (інтроверти мають вищий базовий рівень збудження й уникають надмірної стимуляції), а нейротизм – реактивністю лімбічної системи. Регулятивна теорія темпераменту Я. Стреляу розглядає темперамент як формальні характеристики поведінки, що визначають енергетичний і часовий її аспекти: реактивність, активність, жвавість, перманентність (стійкість до перешкод), сенсорну чутливість, емоційну реактивність та витривалість; водночас реактивність регулює відносини зі стимуляцією, а поведінка спрямована на підтримання оптимального рівня стимуляції. Нью-Йоркське лонгітюдне дослідження А. Томаса й С. Чесс виокремило дев'ять характеристик темпераменту немовлят (рівень активності, ритмічність, наближення або уникання, адаптивність, інтенсивність реакцій, настрій, наполегливість, відволікання, поріг чутливості) і три типи дітей: «легкі» (близько 40 %), «важкі» (близько 10 %) і «повільно адаптовані» (близько 15 %); понад третину дітей не відповідала жодному з типів. Принципова ідея авторів – «збіг відповідності»: розвиток залежить від того, наскільки вимоги середовища узгоджуються з темпераментом дитини.

М. Ротбарт запропонувала ієрархічну модель темпераменту з трьома широкими вимірами в дитинстві: екстраверсією/енергійністю (позитивні емоції, наближення, активність), негативною афективністю (страх, фрустрація, смуток) та довільним контролем (здатність гальмувати домінантну реакцію, керувати увагою й діяти за планом). Вони перегукуються з екстраверсією, нейротизмом та сумлінністю Великої п'ятірки, що підтверджує тяглість від темпераменту до рис дорослого [13]. Теорія сензитивності до підкріплення Дж. Грея розрізняє системи поведінкового гальмування (чутливість до загроз і покарання, тривога), поведінкового наближення (чутливість до винагороди, імпульсивність) та системи реакцій боротьби – втечі – завмирання; їх вираженість допомагає пояснити відмінності в тривожності й імпульсивності [13].

Модель темпераменту й характеру К. Клонінджера. К. Клонінджер розрізняє темперамент (успадковувані, пов'язані з емоційними реакціями й навичками, виявляються рано та відносно стабільні) і характер (розвивається під впливом досвіду, залежить від соціальних і культурних умов та відображає «зрілість»). До темпераменту віднесено чотири виміри: пошук нового, уникання шкоди, залежність від винагороди та наполегливість. До характеру – три: самоспрямованість (відповідальність, цілеспрямованість, віра у власні ресурси), кооперативність (прийняття інших, емпатія, допомога) і самотрансценденція (відчуття єдності з чимось більшим за себе, духовність). Дослідження свідчать, що розлади особистості пов'язані з низькими показниками самоспрямованості й кооперативності, тоді як окремі шаблони темпераменту визначають конкретний стиль розладу. Це розмежування корисне й у практиці: темперамент пояснює швидкість та інтенсивність реагування, а характер – зрілість і вибір стратегій.

Темперамент і психічне здоров'я. Індивідуальні відмінності в темпераменті пов'язані з подальшою адаптацією: високий рівень негативної афективності (схильності до страху, смутку, фрустрації) в дитинстві підвищує ризик тривожних і депресивних труднощів, тоді як добре розвинений довільний контроль захищає від проблем поведінки та сприяє навчальним і соціальним досягненням. Взаємозв'язок не є жорстким: у сприятливому середовищі, що забезпечує підтримку та передбачуваність, навіть «важкий» темперамент не призводить до негативних наслідків, а за несприятливих умов його вразливі риси підсилюються. Це підтверджує ідею «збігу відповідності» та пояснює, чому педагогічні й сімейні втручання мають враховувати темперамент дитини.

Практичне застосування. У клінічній та реабілітаційній психології знання про темперамент допомагає тлумачити індивідуальні відмінності в реакції на хворобу, біль і лікування: люди з високою реактивністю потребують більше часу на заспокоєння та чіткішої структури, люди з вираженою схильністю до пошуку нового – різноманітності й активного залучення. В екстремальній

психології ці відмінності враховують у прогнозуванні реакцій на небезпеку, планування навантажень та у підготовці до дій у кризових ситуаціях. Ніколи не можна робити висновки про «придатність» людини до професії лише за типом темпераменту: його вплив на успішність діяльності опосередкований навчанням, мотивацією і навичками [6; 13].

Узгодженість темпераменту й вимог середовища. А. Томас і С. Чесс наголошували, що значення темпераменту визначається не самими його характеристиками, а відповідністю між ними та вимогами оточення. Дитина з високою інтенсивністю реакцій і низькою адаптивністю може спричиняти конфлікти там, де від неї очікують швидкого пристосування, і розвиватися благополучно в оточенні, яке допускає більше часу на звикання. Для практика звідси випливає завдання: не «виправляти» дитину, а допомагати дорослим розпізнавати її особливості й підбирати такі вимоги та способи підтримки, що враховують ці особливості.

Стабільність і зміни. Темперамент відносно стійкий, але не незмінний. Метааналіз поведінково-генетичних досліджень дає оцінку спадковості індивідуальних відмінностей в рисах особистості близько 40 %, тобто решта дисперсії пов’язана із середовищем (насамперед неспільним, тобто індивідуальним досвідом) та похибками вимірювання. Це означає, що ранні відмінності створюють схильності, а не вирок: умови виховання, навчання та власна активність людини помітно змінюють їхній прояв і наслідки.

6.2. Характер, його структура й формування та співвідношення з темпераментом

Темперамент і діяльність. Темперамент не визначає успішності діяльності й не робить людину «придатною» або «непридатною» до професії загалом, але впливає на динаміку: швидкість включення в роботу, витривалість, стійкість до монотонності чи перевантаження, швидкість перемикання, емоційну реакцію на невдачу. Те, що в одній діяльності є перевагою (висока реактивність у

ситуаціях швидкого реагування), в іншій може бути недоліком (імпульсивність, схильність до необдуманих рішень). Тому для психолога важливим є розуміння того, яке середовище відповідає темпераменту і які компенсаторні стратегії допомагають: наприклад, тривожній людині корисні чіткі алгоритми підготовки, а імпульсивній – техніки затримки реакції [6; 13].

Індивідуальний стиль діяльності. Індивідуальний стиль діяльності – стійка система прийомів та способів, що складається в людини під впливом її типологічних особливостей і слугує досягненню результату. Різні люди можуть досягати однакових результатів різними способами: одні працюють швидко й рівномірно, інші – ривками, одні планують заздалегідь, інші покладаються на імпровізацію. Стиль формується як компроміс між особливостями темпераменту та вимогами діяльності: він компенсує слабкі сторони (наприклад, інертність – ретельною підготовкою) і використовує сильні. Практичний висновок: стратегії навчання та реабілітації не слід нав’язувати однаково всім; ефективнішим є аналіз індивідуального стилю й організація умов відповідно до нього [6; 7].

Характер: поняття і структура. Характер – система стійких індивідуальних рис, що виявляються в діяльності й спілкуванні та визначають типові способи поведінки людини в різних обставинах. У вітчизняних підручниках характер розглядають як сплав природних передумов (темпераменту) та суспільних впливів: він формується в діяльності, вихованні й самовихованні, відображає ставлення до світу та способи його вираження [7; 11]. У структурі характеру виокремлюють такі групи рис: ставлення до інших людей (товариськість, чуйність, тактовність або грубість), до діяльності (працьовитість, ініціативність, відповідальність), до себе (самоповага, скромність, критичність) та до речей (дбайливість, акуратність); вольові риси (цілеспрямованість, рішучість, витримка, наполегливість); емоційні (оптимізм, емоційна стійкість, чутливість) та інтелектуальні (допитливість, гнучкість

розуму, самостійність). Усі ці риси перебувають у взаємозв'язку, утворюючи цілісну систему, у якій одні риси є провідними, а інші – похідними.

Співвідношення темпераменту, характеру й особистості. Темперамент утворює динамічну основу, і за однакового темпераменту характери можуть бути різними; і навпаки, подібні характери можуть поєднуватися з різними темпераментами. Характер є «змістовою» стороною поведінки, і за ним можна судити про ставлення до світу та моральні якості, тоді як темперамент не має моральної оцінки. Особистість ширша за обидва поняття: вона включає спрямованість, здібності, самосвідомість, а характер і темперамент – лише її частини. У сучасній міжнародній науці різницю виражають через розрізнення темпераменту (раннє, переважно біологічне) та риси особистості, що включає вплив навчання й культури; перехід від темпераменту до особистості розглядають як процес, у якому довільний контроль, увага й навчання змінюють вихідні схильності [13].

Формування характеру. Характер формується протягом усього життя, найінтенсивніше – в дитинстві й підлітковому віці. Чинники: вроджені схильності (темперамент); сімейне виховання (стиль, приклад, емоційний клімат); діяльність і спілкування в групах ровесників, школі, колективі; культура й цінності; значущі життєві події; самовиховання. Особливо важливим є досвід подолання труднощів і відповідальності: риси характеру зміцнюються в тих ситуаціях, де людині потрібно діяти й нести наслідки. Сучасні дані про стабільність і зміни особистості свідчать, що риси у дорослому віці залишаються пластичними, тому самовиховання й психологічна допомога можуть сприяти їх зміні.

Типології характеру. Типологічний підхід групує людей за домінантними рисами й способами реагування. К. Юнг у праці «Психологічні типи» (1921) виокремив дві установки – екстраверсію та інтроверсію – і чотири функції свідомості (мислення, почуття, відчуття, інтуїцію); поєднання домінантної установки з провідною функцією дає вісім типів, які описують стиль

сприйняття інформації, ухвалення рішень і взаємодії з людьми. Типологія К. Леонгарда побудована інакше: вона описує крайні варіанти рис характеру, що за надмірної виразності стають акцентуаціями. Типології корисні як мова опису й евристика, але не як підстава для жорстких висновків: більшість властивостей розподілені безперервно, а людина в різних ситуаціях виявляє різні риси, тому типи розглядають як орієнтири для гіпотез, які перевіряють іншими методами.

Сильні сторони характеру. Позитивна психологія запропонувала систематизацію чеснот і сильних сторін характеру (класифікація VIA): шість чеснот – мудрість і знання, мужність, людяність, справедливість, поміркованість і трансценденція, з якими пов’язано 24 сильні сторони (наприклад, допитливість, чесність, любов, вдячність, надія, гумор, самоконтроль, лідерство). Цей підхід зміщує акцент з дефіцитів на ресурси й використовується в консультуванні, профілактиці та програмах розвитку особистості. Водночас вимірювання сильних сторін потребує обережності: самозвіт залежить від соціальної бажаності, а універсальність переліку є предметом дискусії [17].

Самовиховання й корекція рис характеру. Характер піддається цілеспрямованому розвитку, але зміни повільні й вимагають послідовності. Практично ефективними є такі кроки: чітко визначити риси, які хочеться розвинути (наприклад, наполегливість); сформулювати конкретні поведінкові цілі; план «якщо – то» (визначити, у якій ситуації яку дію виконати); отримувати зворотний зв’язок від значущих людей; відстежувати прогрес; закріплювати успіхи. Психотерапевтичні та тренінгові програми ілюструють, що риси особистості змінюються під впливом структурованих втручань, найвиразніше – емоційна стабільність. Водночас не слід очікувати швидких змін у всіх сферах: найвищі шанси мають цілі, які узгоджені з цінностями та підтримуються середовищем.

Типові помилки в розумінні характеру. По-перше, ототожнення характеру з темпераментом («у нього холеричний характер»). По-друге, моральні ярлики,

коли поведінку, яка зумовлена станом або темпераментом, оцінюють як «поганий характер». По-третє, віра у фатальну незмінність («характер не змінити»). По-четверте, нехтування ситуацією, адже одна й та сама людина демонструє різні риси за різних обставин. Подолання цих помилок – один зі складників професійної культури психолога, який уникає оцінних суджень і працює з описом поведінки, її умов та наслідків [7; 13].

Приклад: повільне входження в нову ситуацію. Першокласник вагається біля дверей класу, довго спостерігає за іншими, не відповідає на запитання вчителя, поки не звикне. Висновок «неслухняний» або «неуважний» буде помилковим. Корисніші кроки: попередньо ознайомити дитину з класом; домовитися про заздалегідь відомий порядок дня; давати час на відповідь; не змушувати до публічного виступу в перші тижні; відзначати поступові успіхи. Через кілька тижнів така дитина зазвичай працює з тією самою якістю, що й інші, але спосіб входження в ситуацію в неї інший. Це приклад того, як врахування темпераменту знижує тривожність і запобігає утворенню негативного ярлика [13].

Темперамент і вимоги професії. Для професій з високим навантаженням (рятувальник, лікар швидкої допомоги, психолог кризової служби) важливі витривалість, емоційна стійкість і здатність до саморегуляції. Однак жоден тип темпераменту не є «непридатним»: різні поєднання властивостей створюють різні шляхи досягнення результату. Людина з високою чутливістю може компенсувати це ретельною підготовкою, перевіркою, використанням допомоги колег; людина з високою імпульсивністю – чіткими протоколами та тренуванням. Відповідно, завдання професійної підготовки полягає не у відборі «ідеальних» типів, а у формуванні індивідуального стилю, що забезпечує безпеку й ефективність.

6.3. Акцентуації характеру та межа норми

Поняття акцентуації. Акцентуація характеру – надмірна виразність окремих рис характеру, що не виходить за межі норми, але створює вибіркову вразливість до певних впливів і ускладнює адаптацію за певних обставин. Поняття запровадив німецький психіатр К. Леонгард, який описував «акцентуйовані особистості» як людей, в яких окремі риси виражені настільки сильно, що надають особистості своєрідного забарвлення, без порушення її цілісності. Акцентуація не є діагнозом, у класифікаціях МКХ та DSM такої категорії немає (близьке за змістом поняття «особистісні труднощі» в МКХ-11 також не вважається розладом); це поняття слугує для опису індивідуальних особливостей та відрізняється від розладу особистості тим, що не охоплює всіх сфер життя, не є жорстким і стійким у всіх ситуаціях і не призводить до значущого порушення функціонування [3; 7].

Типи акцентуацій за К. Леонгардом. Леонгард описав десять типів: гіпертимний (високий настрій, активність, енергійність, схильність до ризику й легковажності); дистимний (знижений настрій, серйозність, песимізм, мала комунікативність); циклотимний, або афективно-лабільний (чергування підйомів і спадів настрою); афективно-екзальтований (сильні емоційні реакції на подію, захват і відчай); тривожний (боязкість, невпевненість, схильність до страху); емотивний (глибокі переживання, співчутливість, чутливість); демонстративний (потреба в увазі, артистизм, схильність до витіснення неприємного); педантичний (акуратність, нерішучість, прагнення до порядку); застрягаючий (затяте утримання афекту, ображеність, підозріливість, наполегливість); збудливий (імпульсивність, роздратування, інертність ухвалення рішення). Перші шість пов’язують із властивостями темпераменту, а останні чотири – із властивостями характеру [3; 7].

Підхід А. Личка. У вітчизняній практиці також поширена типологія акцентуацій підліткового віку А. Личка, яка містить одинадцять типів (гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний,

психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний) і описує їх прояви в пубертаті, коли акцентуації виявляються найвиразніше. Користуватися цією типологією слід з урахуванням того, що її створено на основі клінічних спостережень, емпірична перевірка факторної структури та норм обмежена, тому результати не слід ототожнювати з діагнозом [3].

Динаміка. Акцентуації найрельєфніше виявляються в підлітковому віці, коли відбувається перебудова самосвідомості та посилюється чутливість до оцінок. З віком і в разі сприятливих умов вони можуть згладжуватися, проте під впливом стресу, хвороби, втрат чи надмірних вимог середовища загострюються. Розрізняють явні (постійно виражені) і приховані (виявляються в особливих умовах) акцентуації. Кожен тип має вразливу ланку: демонстративний – до ігнорування та критики, збудливий – до тривалих обмежень, тривожний – до невизначеності, гіпертимний – до монотонності. Поєднання вразливості з психотравмувальною ситуацією може призвести до порушень поведінки або невротичних реакцій [3; 6].

Межа норми й патології. Для розмежування акцентуацій і розладів особистості використовують такі критерії: виразність (у розладі – різко виражена, у акцентуації – помірна), стійкість (у розладі – тотальна й тривала, в акцентуації – може змінюватися), порушення адаптації (у розладі – значуще в різних сферах, у акцентуації – епізодичне й локальне), страждання або шкода для себе чи інших. Діагноз розладу особистості встановлюють лише спеціалісти за чинними класифікаціями (МКХ-11, DSM-5-TR) і за структурованою оцінкою; психолог не ставить медичних діагнозів, але описує характеристики й направляє до лікаря, якщо є підстави підозрювати розлад.

Діагностика темпераменту й акцентуацій. Для оцінювання темпераменту застосовують опитувальники (EPI/EPQ Г. Айзенка для екстраверсії та нейротизму; FCB-TI Я. Стреляу; опитувальники темпераменту дорослих за моделлю М. Ротбарт; TCI К. Клонінджера для темпераменту й характеру),

спостереження за поведінкою (особливо у дітей), психофізіологічні та експериментальні методи. Акцентуації оцінюють опитувальником Леонгарда–Шмішека (88 тверджень, десять шкал за типами) та, для підлітків, патохарактерологічним діагностичним опитувальником А. Личка (ПДО). Усі методики є самозвітними, тому результати залежать від самопізнання й відвертості, а їх інтерпретують лише в поєднанні з бесідою, спостереженням і історією життя. У клінічній та кризовій практиці важливо порівнювати типові реакції людини з реакціями під впливом гострого стресу, щоб не приписувати стійкий «характер» тимчасовим станам.

Практичне значення. Знання про темперамент і акцентуації допомагає добирати умови роботи й навчання, розуміти поведінкові реакції в кризі, виявляти ресурси й вразливі місця, будувати індивідуальні програми реабілітації та профілактики. Для психолога екстремального профілю важливі висновки про індивідуальну вразливість до певних типів стресорів та ефективні способи компенсації, для клінічного та реабілітаційного – про диференціацію акцентуацій, станів після травми й розладів. Висновок про тип темпераменту чи акцентуацію ніколи не є підставою для дискримінації чи висновків щодо «придатності» без перевірки іншими методами [3; 13].

Приклад аналізу випадку. Підліток 15 років часто конфліктує з вчителями, прагне привернути до себе увагу, добре виступає на сцені, але виявляє розпач через критику й тривалу одноманітну роботу. Профіль на опитувальнику вказує на виражену демонстративну та афективно-екзальтовану шкали, але функціонування в інших сферах збережене: є друзі, інтереси, адекватна самооцінка в більшості ситуацій. Така картина відповідає акцентуації, а не розладу. Рекомендації: залучення до діяльності, де є сцена, визнання й відповідальність (гурток, шкільні заходи), навчання конструктивним способам привертати увагу, прийняття критики у формі описового зворотного зв’язку, розвиток саморегуляції; батькам та вчителям пояснюють, що «упертість» чи

«театральність» є способом задовольняти потребу, а не навмисною неповагою [6].

Роль акцентуацій у відборі та оцінюванні. Типології акцентуацій інколи застосовують для профорієнтації та відбору, проте для цього бракує доказів прогностичної валідності. Вони не повинні слугувати підставою для відмови; допустимо лише використовувати їх для виявлення зон ризику й підтримки (наприклад, тривожному типу корисне навчання технікам регуляції перед відповідальними подіями). Загальний етичний принцип: не ставити ярлики, не передавати результати третім особам без згоди, наголошувати на можливості змін [3].

Критичний погляд на типології акцентуацій. Типології К. Леонгарда й А. Личка мають клінічне й практичне значення, але їхня емпірична база обмежена: типи часто перетинаються, межі між ними розмиті, а методики мають різну психометричну якість. У міжнародній практиці особистісні відмінності здебільшого описують у вимірах рис (наприклад, п’ятифакторна модель), а для клінічних випадків використовують дименсійний підхід до розладів особистості, що поєднує оцінку тяжкості та домінувальних рис. Тому в навчальній і професійній роботі доцільно трактувати акцентуації як описові моделі, що допомагають сформулювати гіпотезу, та поєднувати їх із сучасними дименсійними підходами.

Етичні застереження. Результат тесту на акцентуацію не має ставати підставою для обмежень або приниження людини, зокрема підлітка. Висновок формулюють як гіпотезу про особливості реагування в певних умовах, наголошують на ресурсах і способах компенсації, обговорюють його з обстежуваним (і за потреби з його законними представниками) у зрозумілій формі. Недопустимо передавати такі дані стороннім особам без згоди, оскільки це порушує конфіденційність і може завдати шкоди репутації.

Ключові поняття теми: *темперамент; реактивність і саморегуляція; гуморальна теорія; типи темпераменту; вища нервова діяльність; конституційні типології (Кречмер, Шелдон); модель Айзенка; регулятивна теорія темпераменту Я. Стреляу; дев'ять характеристик темпераменту й типи дітей (Томас і Чесс); «збіг відповідності»; модель М. Ротбарт; теорія сензитивності до підкріплення Дж. Грея; темперамент і характер за К. Клонінджером; індивідуальний стиль діяльності; характер і його структура; формування характеру; чесноти й сильні сторони характеру; типології характеру (Юнг, Леонгард); акцентуація характеру; типи за Леонгардом; типологія Личка; межа норми й патології; діагностика темпераменту й акцентуацій.*

Питання для самоперевірки

1. Що таке темперамент, які його природні передумови та чим він відрізняється від характеру?

2. Які основні етапи в історії вчення про типи темпераменту та як їх оцінюють сучасні дослідники?

3. Які сучасні моделі темпераменту запропонували Г. Айзенк, Я. Стреляу, А. Томас і С. Чесс, М. Ротбарт, Дж. Грей і К. Клонінджер?

4. Як темперамент пов'язаний з діяльністю та що таке індивідуальний стиль діяльності?

5. Що таке характер, яка його структура й як він формується; як співвідносяться темперамент, характер і особистість?

6. Що таке акцентуація характеру, які типи описав К. Леонгард і як змінюються акцентуації з віком?

7. Як розмежувати акцентуацію й розлад особистості та які методи використовують для діагностики темпераменту й акцентуацій?